

Impact Factor 5.455
www.sjifactor.com

p-ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848

Vol. 8 Issue 2
Oct. 2021
Regular Issue 2

Research Journal of India

Print and Online

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual National Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 8

Issue 2

October 2021

Regular Issue 2

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Principal, Indira Mahavidyalaya & Chairman, DBMRC
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Associate Editor

Dr. Veera Mandavkar

Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC)

---- Editorial Board ----

Prof. R.M. Wath

Dr. G.P. Urkunde

Prof. N.V. Narule

Prof. S.Y. Lakhadive

Dr. K.R. Nemade

Details: <http://www.researchjournal.net.in/first/second/EditorialBoard/>

Invited Editors

1. Vikram Raje, 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. Vishal Dahalkar, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. Dr. Anita Gupte Patil, Auckland, New Zealand
4. Ranjit Raje, 201/83. Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board

- Mrs. Sonali Dahalkar, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
 Dr. J. Prabhash, Former Pro-VC, Uni. of Kerala, Thiruvananthapuram, Director General of State institute of parliamentary affairs, Visiting fellow of diff. Uni. Australia, USA.
 Dr. Ramesh Mangal, NAAC Assessor, Ex. Principal, MKHS Guj. College & Director SVCC, Indore, M.P.
 Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
 Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.
 Prof. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
 Dr. Santoh Thakre, Ex. Dean, Faculty of Social Science, S.G.B. Amravati University, Amravati
 Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G.B. Amravati University, Amravati
 Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
 Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya, Yavatmal
 Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhvani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Publisher: Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
 Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401(India)
 E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – marathipradhyapak@gmail.com
 Telephone: 07201-226147, 226129, Mob. Chief Editor: 9422867658, Director & Publisher: 9403014885
 Websites: www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com
Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606
Cover Page Design & Computer Work: Dr. Pavan Mandavkar

Online Access: Free / Subscription for hard copy for a year including special issues Rs. 500/-
 by Cheque/DD/netbanking in favour of Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre, A/c No.
 60175373000, Bank of Maharashtra, Branch - Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC - MAHB0000047

Index

	From the Bench of Editor	Dr. Pavan Mandavkar	2
	Index		3
1	Homoeopathic Medicines Are Effective In Reducing Pain In Terms Of Intensity, Frequency And Duration Of Headache Thus Reducing Disability Due To Migraine: A Case Series	Mita Gharte Gayatri Nimbhore Kamlesh Bagmar Vishal Nimbhore Subhash Yadav	4-11
2	Understanding the Psoric Manifestation of Drugs illustrated by Herbert A. Roberts in the Principles and Art of Cure by Homoeopathy: A Literature review	Dr. Kamlesh Bagmar ¹ Shivani S. Patil ²	12-18
3	Study of Various Constitutions in Females from Murphy's Repertory	Sharmila Ashim Roy Gayatri Nimbhore	19-22
4	EFFECT OF NATRUM MURIATICUM 6X IN ANAEMIC FEMALES OF REPRODUCTIVE AGE GROUP FROM 18 TO 45 YEARS: A PROSPECTIVE INTERVENTIONAL STUDY	Smitha R. Nair Varsha U. Dharane Dhanashree Chaudhari	23-29
5	A Correlational Study of Teacher Educators' Stress, Self-efficacy and Work Engagement	Dr. S. D. Patkar	30-35
6	Second-Generation Cements for Electromagnetic Radiation Shielding Application	Dr. Kailash Nemade	36-38
7	संत तुकारामांच्या अभंगातील निसर्गविषयक सुभाषिते	प्रा. बापूराव सहदेव डोंगरे	39-42
8	असहकार चळवळीतील पार्वतीबाई पटवर्धनांचे कार्य	प्रा.डॉ. आर.यु. हिरे	43-44
9	आदिवासी गोंडी दंडार	प्रा. नितीन जगदिश टेकाम	45-47
10	उ.रा. गिरी यांची भावकविता	डॉ. गजानन भाऊराव घोंगटे	48-51
11	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी मांडलेला प्रयत्नवाद	प्रा.विलास शालिग्रामजी गांजरे	52-54
12	जागतिककरणाचा ग्रामीण समाजावर पडलेला प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. डॉ. सुजाता रामदासजी नाईक	55-58
13	महदंवेच्या धवळ्यांचे स्वरूप व चिकित्सा	प्रा. डॉ. रमेश पोळ	59-63
14	समाज सुधारकांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा.डॉ. नरेंद्र ठाकरे	64-67
15	महात्मा गांधीच्या दृष्टिकोनातील ग्रामस्वराज्य संकल्पना	प्रा. डॉ. अविनाश मेश्राम	68-70
16	डॉ. विजया रजाध्यक्ष यांच्या कथेतील स्त्री व्यक्तिरेखा	डॉ. अन्नपूर्णा अजाबराव चौधरी	71-72
17	ज्ञानदेवे रचिला पाया । तुका झालासे कळस।	डॉ. स्मिता म. जाधव	73-77
18	संज्ञाप्रवाह व कानेटकरांचे कथात्मक साहित्य	डॉ. गजानन विष्णू लोंढे	78-82
19	डॉ. संजय ढोले यांच्या विज्ञान कथा - गाव विकासाच्या प्रेरक	प्रा. डॉ. माधव कौतिक कदम	83-85
20	पश्चिम विदर्भातील स्वदेशी आंदोलन	डॉ. प्रदिप शा. ढोले	86-89
21	लोक साहित्य : लोकवाङ्मय उखाणे	प्रा. रेखा व्ही. इंगोले	90-93
22	मध्ययुगीन मराठी संत कवयित्रींचे जीवन आणि कार्य	प्रा. डॉ. मीनाक्षी रा. देव	94-97
23	'जिप्सी' या काव्यसंग्रहामधून व्यक्त होणारे निसर्ग चित्रण	प्रा. डॉ. तालबा दुमटकर	98-100
24	महाराष्ट्राचा 'महार'	डॉ. मृदुला निळकंठ रायपुरे	101-104

लोक साहित्य : लोकवाङ्मय उखाणे

प्रा. रेखा व्ही. इंगोले

मराठी विभाग प्रमुख

मा.सु.पा.कला, विज्ञान व कौ.पां.ठा. वाणिज्य महाविद्यालय

मानोरा, जि. वाशिम, महाराष्ट्र (India)

e-mail ID – rekhaingole09@gmail.com मो.नं. ९४०४५४७२७१

प्रस्तावना :

लोक साहित्यामध्ये लोक समूहाच्या पारंपारिक जीवनाचा अविष्कार झालेला असतो. लोक साहित्य हे आदिमानव निर्मित असून त्याची मालकी समूहाची असते. लोक साहित्याचे प्रचलन एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत होत असते. लोक साहित्य हा लोक संस्कृतीचा एक पैलू असतो. लोक साहित्य म्हणजे लोकजीवनाचा इतिहास असेही म्हणता येते. लोक साहित्य हे कला आणि वाङ्मय यांचे स्रोत असते लोक साहित्य ही समाजाची अभिव्यक्ती असते. समाजमनाचे विविध पैलू त्यामध्ये पहावयास मिळतात.

लोक वाङ्मयात उखाणा हे एक मौल्यवान लेणे आहेत. लोक वाङ्मयातील उखाण्यांचे हे दालन वेगळे पण आगळे आहे. उखाण्याचा प्रकार फार प्राचीन काळापासून परंपरेने चालत आला असून त्यात नेहमीच नविन अशी भर पडत आलेली आहे. रामायण, महाभारतात उखाणे घालण्याच्या पध्दतीचा धागा आपणास सापडतो. उखाणा कधी भव्य दिव्य विचार बोलून दाखवितो तर कधी थडामस्करी, मिस्कील विनोद करून गालावर खळी पाडतो, तर कधी ऐकणाऱ्या व्यक्तीला कोड्यात टाकतो. अशा या उखाण्याचा उद्देश असतो, मनोरंजनातून ज्ञान.

उखाण्याला पर्यायी शब्द :

उखाणा या शब्दाला भारतात अनेक पर्यायी शब्द उपलब्ध आहेत. कुट, प्रहेलिका, कोडे, प्रश्न, ब्रम्होस्त्र मायना असेही प्रचलीत शब्द उखाणा या प्रकारांसाठी उपयोगात आणले जातात. हिंदीत उखाण्याला पहेली म्हणतात, तर सिंधी भाषेत उखाणी हा शब्द प्रचलीत आहे.

उखाण्याचे प्रकार :

उखाणे प्रामुख्याने दोन स्वरूपात लोकजीवनात प्रचलित असलेले आढळतात. १) कोडी किंवा कूट २) साधा उखाणा.

१) कोडी किंवा कूट :

कोडी किंवा कूट याचा अर्थ गूढ अर्थाने वचन उखाण्याच्या या स्वरूपात प्रश्न आणि उत्तर यांचा समावेश असतो. अशा प्रकारच्या उखाण्यातून प्रश्न विचारणा व त्या प्रश्नांचे उत्तर देणारा असे दोन घटक असतात. प्रश्न रुपकाची असतात. उत्तरात गोपनाचा स्फोट अपेक्षित असतो. अशा प्रकारच्या उखाण्याचा प्राण म्हणजे त्यातील 'गोपन' कूट प्रश्नांच्या अशा उखाण्यास मराठवाड्यात 'तोरका' हा शब्दही काही परिसरात प्रचलित आहे. अशा स्वरूपाच्या उखाण्याचा महत्वाचा उद्देश म्हणजे मनोरंजनातून ज्ञान हा असतो. या उखाण्याला सांस्कृतिक परंपरा असते. गूढतेमूळे उखाण्याला एक विशिष्ट सौंदर्य प्राप्त होते. उखाण्याच्या या प्रकारात त्याच्या बाह्य स्वरूपावरून अशा प्रकारच्या उखाण्यांचे दोन वर्ग पुढील प्रमाणे करता येतात.

१) प्रश्नार्थक रचनेची कोडी

२) प्रश्न विरहित रचनेची कोडी

पहिल्या वर्गातील रचना प्रश्नार्थक असते. उदा.

पाऊस नाही, पाणी नाही, रान कसे हिरवे?

कात नाही, चुना नाही, तोंड कसे रंगले?

अशा उखाण्यात उखाणा घालणारा सुटसुटीत व लयबद्ध रचनेत प्रश्न विचारतो, आणि उत्तर देणारा एका शब्दात या प्रश्नाचे उत्तर देतो गोपनाचा स्फोट करतो. वरील उखाण्याचे उत्तर 'पोपट' असे आहे. प्रश्न विरहित उखाण्याचे उदा. खालील प्रमाणे

काळी गाय, ढवळी येणी,
तिघ लागतात तिच्या ध्यानी
एक हिंडे परदेशावानी।।

या उखाण्यातही गोपनची क्रिया आहेतच फक्त उखाण्याची रचना प्रश्न विरहित आहे अशा प्रकारचे उखाणे मराठीत विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

१) प्रश्नोत्तर स्वरूपाचे उखाणे :

प्रश्नोत्तरी स्वरूपाच्या उखाण्यांना 'कूट' असेही म्हणतात. प्रश्नोत्तरी उखाण्याचा विकार प्रश्न व उत्तर यात असतो यात दोन घटक असतात. एक प्रश्न विचारणारा व या प्रश्नात उत्तर देणारा दुसरा घटक या उखाण्यातील प्रश्न रूपकाश्रयी असतात व उत्तरात गोपनाचा स्फोट करून मूलार्थ व्यक्त केला जातो. अशा स्वरूपाच्या उखाण्याला प्राचीन परंपरा आहे. महाराष्ट्र 'कलगीतुऱ्या' प्रकारात आध्यात्मिक आशयावर आधारलेली अनेक कुटे उपलब्ध झालेले आहेत. वेदात कूटे आणि कुटकथानक स्वतंत्र प्रकारात आढळतात. काही कुटे कथानकावर आधारलेली आढळतात. त्यांना कुटकथानक म्हणतात. अध्यात्मावर आधारित कुटकथानके नाथ संप्रदायात प्रचलित असल्याचे अढळते. कलगीतुऱ्याच्या लावणीत प्रश्नोत्तराच्या रूपाने एखादे कथानक महाभारत, रामायण, भागवत इत्यादी पौराणिक विषयावर आधारलेली आहेत. प्रश्नोत्तरी स्वरूपाच्या उखाण्याचा एक विशेष म्हणजे प्रश्नात आणि उत्तरात पद्यात्मक असते. एक चरण प्रश्नाचा असून दुसरा चरण पहिल्या चरणात विचारलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरांचा असतो. प्रश्नोत्तरी स्वरूपाच्या या उखाण्याचे उदाहरण म्हणून दुर्गा भागवत यांनी पुढील उखाणा दिला आहे.

प्रश्न :-

कोठे सांगा ही कांचन नगरी
तिथे कोण तो तप करी
हयाचे पासून कोण नारी
गुरु पुत्रा याचा शोध करी
सृष्टीची रचना कशी झाली केव्हा
आकाश तारे निर्मिले कोणी तेव्हा
प्रश्न करितो अडूरवाला
उत्तर देई रे गुरुच्या मुला।।

उत्तर :-

एकवीस स्वर्ग तो कांचन नगरी
तेथे गौतम ऋषी तप करी
तेथे हो जन्मली गो माता आई
खरे सांगतो शोध तू घेई
मायेपासून उत्पन्न सारे
तेहतीस कोटी देवांचे पसारे
अगस्तीपासून निर्माण तारे
सृष्टी ही निर्मिली त्या मायाने रे
सीताराम राजापूर वाला
प्रश्नाचा जबाब देतो तुला।।

याप्रमाणे प्रश्नोत्तर करित करित कुटातील कथानक विकसित होत जाते प्रश्नोत्तररूपी उखाण्याचा विधीशी संबंध असल्याने काही ठिकाणी पहावयास मिळते. बंजारा जमातीत लग्नविधीत प्रश्नोत्तर रूपी उखाणे घालण्याची प्रथा काही ठिकाणी पहावयास मिळते. गोंड जमातीत मार्तिकाच्या विधीशी अशा उखाण्यांचा उपयोग करतात.

उखाण्यातील प्रश्नोत्तरी स्वरूपाच्या उखाण्याचे स्वतंत्र वैशिष्ट्य असते उखाण्यातील पदतालित्य वैशिष्ट्यपूर्ण आणि कलात्मक असते रूपकांच्या आश्रयांनी केलेली गुंफन आश्चर्यचकित करणारी असते. कोडयात टाकणारी असते.

प्रश्न विरहीत उखाणा :-

प्रश्नविरहीत उखाण्याची रचना साधी, सोपी व सहजस्फूर्त असते. यात फक्त गोपनाक्रिया असते. या उखाण्यांची रचना गद्यात्मक असतो तरी पद्याकडे अधिक झुकलेली आढळते.

प्रश्नविरहीत उखाण्यांचे वर्गीकरण पुढील प्रमाणे करता येते.

१) नाव घेण्याचे उखाणे

२) व्याही विहीणीचे उखाणे

३) खेळातील उखाणे

४) मनोरंजनात्मक उखाणे

अशा स्वरूपाचे उखाण्यांना साधे उखाणेही म्हणतात. महाराष्ट्रात उखाण्यातून नाव घेण्याची प्रथा आहे. नाव घेण्याच्या उखाण्याच्या निर्मिती मागील प्रेरणा अभ्यासनीय आहे. स्त्रीने व पुरुषाने नेहमीच व्यवहारात एकमेकाने नाव उच्चारवयाचे नाही व प्रसंगी विपेश उखाण्यातून ते उच्चारवास हरकत नाही या समजुतीतून उखाण्यांची निर्मिती झाली असावी. नैमित्तिक कारणासाठीच नवऱ्याचे नाव उखाण्यातून घेणे याचा स्पष्ट उल्लेख एक नाथांचया 'रुख्मीणी स्वयंवरांत १५ ते १८ या अध्यायात आलेला आहे ते असा -

न कळे भीमकाचे लाघव, सकळही म्हणती धन्यभाव

आता घेऊनिया नांव, पायमागे कुणाचे ॥५४॥

रुख्मीनीला नाव घेण्याबद्दल केलेला हा उल्लेख स्पष्ट आहे. चमत्कृतीजन्य, लयबद्ध आणि संयमक अशी काव्यरचना अशा प्रकारच्या उखाण्यातून आढळते. कल्पकतेला अशा उखाण्यात महत्वाचे स्थान असते. अशा प्रकारच्या उखाण्यातून विविधता नाविन्य आणि बदलत्या समाजस्थितीचे दर्शन आपणास घडते. उदा.

सोन्याची बुगडी, मोत्याचा घोस

..... रावांची नाव घ्यायची मला हौस

चमत्कृतीजन्य रचनेचे उदाहरण म्हणून पुढील उखाणा देता येईल.

ताड फाड

रामफळाचं झाड

सोन्याच चौकट

रुप्याचा पाट

खोलीत खोली

खोलीत अंजीर भात

टंजीर भातावर साजूक तूप

..... रावांच रामासारख रुप

अशा या उखाण्यात कल्पकता आहे.

२) व्याही-विहीणीचे उखाणे :-

लग्नप्रसंगी विपेशतः रुखवताच्या प्रसंगी थडामस्करी करून हास्याचे तुषार उडविण्यापलीकडे अशा स्वरूपांच्या उखाण्याची झेप जात नाही व्याही-विहीणीच्या या उखाण्यात अशिल्लता अधिक प्रमाणात आढळते.

“आला आला रुखवत त्यात होती नोट

विहिणवाई मागती पॅट आणि कोट”

आणि हाच उखाना पुढे अशिल्लता धारण करतो. तो असा

“आरकरांची नय, तिला परकराचा दाणा

इव्हाही म्हणतो इहिनवाई

पलंगावरती का याना

येते दादा ये, पन फजितीला भेते”

भारतात निरनिरगळ्या प्रदेशात व जमातीत लग्नप्रसंगी गायिल्या जाणाऱ्या गीतांचा अभ्यास करतांना या गीतातील सांकेतिक अशिल्लता आपल्या लक्षात येते,

३) खेळातील उखाणे :-

साध्या उखाण्याचा किंवा प्रश्नविरहीत उखाण्याचा तिसरा प्रकार म्हणजे खेळातील उखाणा हा होय त्या उखाण्याची सांगड एखाद्या खेळाशी घातली जाते. महाराष्ट्रात झिम्मा किंवा फुगडी हे खेळ खेळतांना अशा उखाण्यांचा वापर होतो. उदा.

“समोर होता कोनाडा, त्यात होता पेडा
मैनीला नाही कळला, तीचा नवरा होता येडा
नवरा होता येडा बाई नवरा होता येडा
त्याला आवडे लांडया शोपटीचा गोंडा”

या उखाण्याला दुसरी मैनीला उत्तर देते त्याचे त्याचे स्वरूपही एकमेकांचे वर्म काढण्यासारखेच आहे.

समोर होता कोनाडा, त्यात होता आणा
ठकीला नवरा भेटला काणा, बाई काणा
असा नवरा लई शाहाणा बाई शाहाणा
का ग ठके त्याच्याकडे जाईना

असे स्पर्धात्मक स्वरूप अशा प्रकारच्या उखाण्याचे असते.

मनोरंजनात्मक उखाणे :-

केवळ मनोरंजनाच्या हेतूने अस्तित्वात आलेला उखाण्यांचा हा प्रकार आहे. मनोरंजनाचे हे उखाणे पुरुष वर्गात अधिक प्रमाणात प्रचलित आहेत या उखाण्याचे स्वरूप कोडयासारखे आहे. पण अत्यंत सुटसुटीत असा हा उखाणा असतो. संध्याकाळी मंडळी गप्पा गोष्टी करावयास बसले की, या उखाण्याचा रंग चढतो आणि मग उखाणे सांगव्याची स्पर्धा सुरु होते अशा उखाण्यांची उदा. पुढील प्रमाणे

- १) पाच दार — (पवा)
- २) वळचणीला खवा — (केस)
- ३) दुधावरचा फेस — (लोणी)
- ४) जेवनात जी — (करंजी)
- ५) वैरणात बा — (कडबा)

मोजके व समर्पक शब्द हे या उखाण्यांचे एक वैशिष्ट्ये होय.

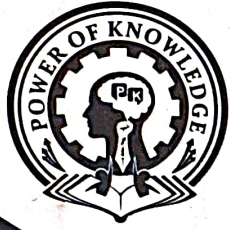
सारांश :

उखाण्याचे स्वरूप असे विविधतेने नटलेले आहे. उखाण्याच्या विविध घडणी आकर्षक असून अर्थपूर्ण आहेत. पुरुष वर्गात कोडी तर स्त्रियांत उखाणे प्रचलित आहेत. उखाण्याची परंपरा भारतातील सर्वच प्रांतात प्रचलित असल्याचे दिसते. उखाण्याची कलात्मक अर्थपूर्ण रचना त्यातील कल्पना, विचारांची मांडणी आणि त्यातील नाद ताल त्याचे वेगळेपण दर्शवितो. मनोरंजनातून ज्ञानाची देवाण-घेवाण करण्याचे उखाणा-कूट हे एक माध्यम आहे. साधारणतः वेद काळापासून ब्रम्होधाच्या रूपातून प्रवास करित करित उखाणा आजही लोक जीवनात प्रचलित राहिला आहे. याचे एक कारण उखाण्याची कलात्मक रचना होय.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) दुर्गा भागवत, लोक साहित्याची रुपरेखा
- २) डॉ. प्रभाकर मांडे, लोकसाहित्याचे स्वरूप
- ३) कमलाबाई देशपांडे, अपौरुषेय वाङ्मय
- ४) तत्रैव
- ५) कुंदनलाल उप्रेती लोकसाहित्य के प्रतिजात
- ६) लोकसाहित्य (संकल्पना व स्वरूप) डॉ.व्यवहारे

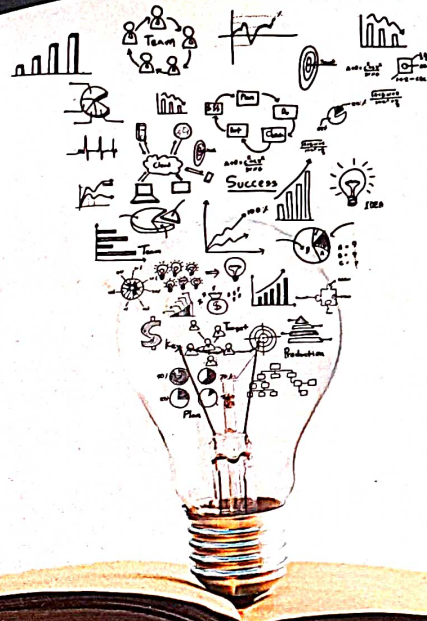

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

July Special Issue I

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Professor Dr.Sadashiv H. Sarkate

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Dr. Sadashiv H. Sarkate

● Mailing Address ●

Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

**Email : powerofknowledge3@gmail.com /
shsarkate@gmail.com**

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्रं.
1	१९९० नंतरची समकालीन कथा	डॉ.अरुण कोळी	1-4
2	सयाजीराव महाराजांचे साहित्यप्रेम आणि ग्रंथालय चळवळ	भक्ती प्रसाद गावस	5-10
3	सोपान खुडे हयांचे कादंबरी लेखन	राहुल भागवत गायकवाड	11-16
4	बिराड : अज्ञान आणि अंधश्रद्धा यांचे वास्तवदर्शी चित्रण	प्रा.डॉ.सुभाष दिनकर आहेर मंदा सुभाष हाडवळे	17-21
5	कोनार्क ते कन्याकुमारी : वेधक प्रवासवर्णन	मनिषा दादाभाऊ औटी	22-28
6	वारकरी संतांनी अभंगातून सांगितलेले पंढरपूर व पांडुरंग महात्म्य	डॉ.प्रमोद भीमराव गारोडे	29-33
7	मुंबईची लावणी' अण्णाभाऊ साठे आणि शाहीर पठ्ठे बापूराव : साम्य आणि भेद	संतोष पद्माकर पवार	34-38
8	मराठेतर संतकवींची कामगिरी	प्रा.डॉ.सौ.वीरा पवन मांडवकर	39-43
9	स्त्रीवादी जाणिवेचे लेखन	प्रा. मीरा दत्तू गायकवाड	44-50
10	विज्ञानकथाकार सुबोध जावडेकर	प्रा. सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी डॉ. राजेंद्र वाटाणे	51-57
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व बौद्धधम्म विषयक विचार	प्रा.डॉ. विठोबा चंदनखोडे प्रा.डॉ. मिलिंद भिवाजी कांबळे	58-61
12	दलित साहित्य : २००० नंतरच्या आत्मकथनातील बोलीभाषा	प्रा.सौ.कांबळे एस.एस.	62-65
13	मराठवाडा ग्रामीण मराठी कादंबरीतील स्त्री चित्रण	डॉ.रविंद्र आ. गायके	66-68
14	रणजित देसाई यांची राधेय कादंबरी	डॉ.सीता ल. केंद्रे	69-72
15	दलित रंगभूमी : डॉ.अंबादास कांबळे यांचा नाट्यलेखन प्रवास	प्रा.डॉ.पंजाबराव शोरे	73-76
16	मराठीतील समीक्षेचा मागोवा	डॉ.वंदना चव्हाण	77-82
17	लोकवाङ्मयातील स्त्री-गीते	प्रा.रेखा व्ही.इंगोले	83-86
18	वारकरी संप्रदायातील दोन संत कवयित्री	डॉ. रामलाल चौधरी	87-91
19	संत कवीर के मौलिक विचार	प्रा. गोपाल बाजीराव खोपडे	92-95
20	लोकसाहित्य: जनमानस का प्रतिबिम्ब।	प्रा. प्रतापसिंग दत्तुसिंग राजपूत	96-98
21	गौतम बुद्ध के जातक कथाओं से समाज उपयोगी आदर्श जीवन पद्धती	प्रशांत हाबु शिंदे	99-102
22	नासिरा शर्मा के कहानियों में पर्यावरण चेतना	अर्चना कडूबा पालकर	103-105
23	इतिहासाचे भिष्माचार्य वा.सी.बेंद्रे	प्रा.डॉ.विलास विठ्ठलराव गुजर	106-109
24	महाराष्ट्र- कर्नाटक सीमाप्रश्नाचा वेध	प्रा.डॉ. विनोद बाबूराव बोरसे दत्तात्रय रामराव वाघमारे	110-113

लोकवाङ्मयातील स्त्री-गीते

प्रा.रेखा व्ही.इंगोले

मराठी विभाग प्रमुख

मा.सु.पा.कला, विज्ञान व कै.पां.ठा.वाणिज्य महाविद्यालय, मानोरा जि.वाशिम

प्रस्तावना :-

भारतीय लोक वाङ्मयाचे दालन समृद्ध आणि संपन्न आहे. वेदपूर्वकालापासून लोक जीवनात प्रचलीत असलेल्या लोक वाङ्मयात वेगवेगळ्या कालखंडात भर पडत गेल्याने त्यात संपन्नता आली आहे. विशेषतः पुराण काळातील पुराण वाङ्मयाच्या परंपरेने लोक वाङ्मयाला अधिक समृद्धता लाभली मराठीतील लोक वाङ्मयाचे दालनही संपन्नतेने आणि विविधतेने नटलेले आहे. लोकवाङ्मयातील आशय, रचना, अभिव्यक्ती यांच्या स्वरूप विशेषांच्या आधारे लोक वाङ्मयाच्या वर्गीकरणाचे प्रयत्न अभ्यासकांनी केले आहेत. त्यामध्ये मराठी लोक वाङ्मयाचा बराचसा भाग लोकगीतांनी व्यापलेला आहे.

मौखिक परंपरेने लोक जीवनात विविधतेने नटलेली आहेत. कित्येक शतकांपासून ही लोकगीते मौखिक परंपरेने लोकजीवनात प्रचलीत राहिली.

लोकगीते म्हणजे काय - लोकगीतांचा अभ्यास करून त्यांच्या स्वरूप विशेषांवर प्रकाश टाकण्याचे प्रयत्न आपल्या देशात आणि पाश्चिमात्य देशातील अनेक अभ्यासकांनी केले आहेत. लोक साहित्याचा पाश्चात अभ्यासक अलेक्झांडर क्रॉप लोकगीतांचे स्वरूप स्पष्ट करतांना म्हणतो की, 'लोकगीत हे भावगीत असून लोकगीतांचा उगम निरक्षरात होऊन त्यांच्या कर्ता अनामिक असतो. लोकगीतांची निर्मिती भूतकाळातील असून कित्येक शतकांची परंपरा या गीतांना लाभलेली आहे.' डॉ.सरोजिनी बाबर यांच्या मते 'मौखिक परंपरेने चालत आलेले भावगीत म्हणजे लोकगीत होय.' लोकगीतांची निर्मिती लोकसमूह स्वाभाविकपणेच होत असते आणि ते बोलण्यापेक्षा गाऊन प्रदर्शित केले जाते. लोकगीतांच्या या विषयासंबंधी ग्रीम म्हणतो - 'लोकगीते अकृत्रिम असतात, तो सहजतेने स्वयंनिर्माण होतात.' तर लोकगीतांच्या नित्य नूतनते बद्दल लोक साहित्य विशारद व्ही विलियम म्हणतो - लोकगीत नवेही नसते आणि जुनेही नसते वनातील वृक्षाप्रमाणे त्यांची मुळे भूतकाळात खोलवर रुजलेली असतात परंतू तिला नित्यनूतन शाखा पुष्प फळे येत असतात. व्ही विलियमच्या विचारावरून लोकगीतांचे सातत्य लक्षात येते या सातत्यामुळेच लोकगीतांना नित्यनूतनता प्राप्त होत असते.

लोकगीतांचे वेगवेगळ्या प्रकारे वर्गीकरण केले जाते त्यामध्ये स्त्रि-गीते हाही प्रकार प्रामुख्याने असतो.

लोकवाङ्मयातील स्त्रि-गीते :-

यामध्ये जात्यावरची गीते, विधीगीते, संस्काराशी संबंधीत गीते, फेरावरची गाणी इत्यादी गीतांचा समावेश होतो. स्त्रियांनी मौखिक रूपात निर्माण केलेली स्त्रियांत प्रचलीत असलेली, परंपरेने प्राप्त झालेली गाणी म्हणजे स्त्री-गीते असे म्हणता येईल. मराठी लोकगीतात स्त्रीगीते विपुल आहेत. लोकगीते म्हणजे स्त्री गीते म्हणण्या इतपत संख्या या गीतांची आहे. स्त्री ही मुळातच भावनाशील, हळवी आणि कोमल अंतःकरणाची असल्यामुळे सुख दुःखाचे कितीतरी अनुभव तिला येतात. मानवाविष्कार अनेक प्रकारचे सण, कुलाचार विधी, व्रत वैकल्ये, नवस सायास इत्यादीतून लोकगीतांची निर्मिती होत असल्यामुळे आणि हे क्षेत्र प्रामुख्याने स्त्री सांभाळत असल्यामुळे स्त्री गीतांची विपुलता असावी असे वाटते. स्त्री ही जात्याच भावना प्रधान संवदेनक्षम मताची असल्यामुळे पुरुषापेक्षा ती अधिक भावसकल असते आतंरीचा हा भाव व्यक्त करण्यासाठी ती विविध प्रसंगी गीतांचा आश्रय घेते. त्यातूनच स्त्री गीतात विविधता आलेली आहे. स्त्री जीवनातील विविध भावचित्रे आणि जीवनानुभवांचा अविष्कार स्त्री गीतात पाहवयास मिळतो.

मराठी लोकगीतातील स्त्री गीतात पुढील प्रकारची गीते आढळतात. १) ओवी गीते, २) विधिगीते, ३) फेरावरची गीते, ४) खेळगीते, ५) ऋतुगीते, ६) कृषीकर्म करतांनाची गीते ७) सण उत्सव प्रसंगाची गीते ओवी गीते :-

ओवीगीतात जात्यावरच्या ओव्या कितीतरी आढळतात. मराठी लोकगीतांत स्त्री गीते विपुल आहेत. त्यातल्या त्यात ओवीगीतांची संख्या कितीतरी आहे. जात्याला ईश्वर मानून त्याच्या साक्षीने गायिलेल्या ओव्या आशय आणि अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. स्त्री जीवनातील अनेक घटना, प्रसंग आणि भावनुभवांची एक चित्र मालिकाच त्यातून प्रत्ययास येते. त्यामुळ या गीतांना एक वेगळेपण आलेले आहे. आतंरीच्या उमाळ्यातून जिवीच्या जिह्यातून या ओव्यांची निर्मिती झालेली असल्यामुळे त्या भावस्पर्शी झालेल्या आहेत.

१) देवदेवता विषयक ओवीगीते :-

मौखिक परंपरेने स्त्री जीवनात प्रचलीत असलेल्या ओवीगीतात त्या निर्मिती मागील संस्कारीत मनाचे व त्या मताने जोपासलेल्या देव - देवता विषयीच्या श्रद्धाचे प्रतिबिंब पडलेले पाहवयास मिळते. अशा ओव्यातून शंकर पार्वती, श्रीविष्णु-लक्ष्मी, तुळजापुरची अंबाबाई, माहुरची रेणुका, पंढरपुरचा विठोबा, सूर्यनारायण, खंडोबा इत्यादी देव देवता विषयक श्रद्धा व्यक्त होताना दिसतात.

प्रातःकाळीच उगवत्या सूर्याला हात जोडून त्याविषयी श्रद्धा व्यक्त करणारी स्त्री पुढील ओवी गीतात पाहवयास मिळते.

‘उगवला नारायण माझ्या अंगणी प्रकाशला
हळदी-कुंकवाचा वटा, शालूचा माखला ॥’

देवी देवातांना लौकीक पातळीवर आणण्याची किमया आमच्या अशिक्षित समजल्या जाणाऱ्या स्त्री मनाने या ओवी गीतातून केलेली आहे.

२) पौराणिक संदर्भाची ओवीगीते :-

मराठी लोकगीतांवर पुराण वाङ्मयाचा प्रभाव पडलेला आहे. पुराणातील, महाकाव्यातील आदर्श व्यक्ती जीवनाविषयी तिला आत्यंतिक स्वरूपाचा आदर आहे. राम, लक्ष्मण, मारोती, श्रीकृष्ण यांच्या विषयी तिच्या मनात श्रद्धेची भावना आहे. सीता, द्रौपदी, मंदोदरी, तारा, रूख्मिणी, सावित्री, चांगुना, तारामती, अहिल्या इत्यादी स्त्री जीवनाकडे पाहण्याची तिची दृष्टी श्रद्धेची असून या व्यक्तीरेखांना ती आपल्या मनात अत्यंत पूजनीय असे स्थान देते आंतरीच्या या श्रद्धेतूनच ती आपल्या ओवीगीतांतून चित्रण करतांना दितसे. अशीच एक ओवी पुढील प्रमाणे आहे.

‘रामराया आला घाम, सीताबाई घाला वारा |

पती संगतीत प्रेमे वनवास कंठी सारा ||’

असे सहजस्फूर्ती आणि स्वाभाविक चित्रण हा ओवीगीतांचा एक महत्वाचा विशेष आहे. आपल्या जीवनातील सुख दुःखे, आपल्या श्रद्धा पुराणातील अशा व्यक्तीच्या माध्यमातून व्यक्त केल्या जातात. पुराणातील ज्या व्यक्ती ज्या घटना जी जीवनमूल्ये स्त्री मनावर ठसली, भावली त्यांचीच अभिव्यक्ती ओवी गीतांतून झालेली आहे. पुराणातील अशा अलौकीक व्यक्तीचे चित्रण करतांना लौकीत जीवनातील सुख दुःखाचा भाव त्यांच्या माध्यमातून व्यक्त करण्याची एक आगळी किमया या स्वरूपाच्या ओवीगीतातून केलेली आहे.

३) कौटुंबिक जीवनविषयक ओवीगीते :-

स्त्री ज्या कुटूंबात राहते, नांदते जेथे लहानाची मोठी होते त्या कुटूंबातील अनेक नातेसंबंध तिच्याशी जोडले जातात. कौटुंबिक नात्यातील ज्या संबंधीचे अत्यंत हळूवारपणे केलेले चित्रण ओवीगीताचा एक महत्वाचा विशेष आहे या स्वरूपाची प्रत्येक ओवी अंतरीच्या भावनेने ओथंबलेली आहे. या प्रकारच्या ओवीगीतांतून आई-वडील, मावशी-आत्या, पती-पत्नी इत्यादी कौटुंबिक नात्यातील रेशीमगाठी उकलण्याचा भावपूर्ण प्रयत्न केलेला असतो. संसारातील सुख दुःखाचा उत्कट अविष्कारही या ओवीगीता विशेष सांगताना साने गुरुजी म्हणतात. ‘ज्या वाङ्मयात स्त्रियांना आपला आत्मा संपूर्णपणे झालेला आहे असे वाङ्मय म्हणजे ओवी वाङ्मय जात्यावर दळतांना, पाळणा हलवितांना, मुलांना थोपटतांना, झोपाळ्यावर झोके घेतांना या ओव्या सहजस्फूर्त रचल्या गेल्या आहेत. या ओव्यातील अकृत्रिम सहृदयता अपूर्ण आहे या ओव्यात वत्सलतेचा सिंधू आहे.’

स्त्री जीवनातील कौटुंबिक नात्याचा भाव व्यक्त करणारी पुढील ओवी उदाहरणादाखल देता येईल.

लुगड घेतलं रेशीम जरीकाठी |

हावशा बंधुराया, मनी डोरल चिंचपेटी ||

ओवी गीतांतील अशा ओव्या म्हणजे एक भाव चित्रचं होय. जिह्याळ्याचे म्हणून जे जे असेल ते ते आंतरीच्या भावनेतून स्त्रियांनी कधी जात्यावर दळतांना, निवडण-टिपणं करतांना आपल्या ओव्यातून व्यक्त केले आहे. ओवीगीतांचा आणि जात्याचा अत्यंत जवळचा संबंध आहे. जात्याच्या गतीबरोबरच स्त्री मनातील ओवी अनेक भाव घेऊन व्यक्त होते. मराठी लोकगीतात ओवी गीतांची संख्या विपुल आहे. स्त्री मनातील भाव समर्थपणे व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य ओवीच्या भाषेत आहे.

फेरीवरची लोकगीते :-

सण, उत्सव, विधी प्रसंगी गाणी म्हणण्याची प्रथा स्त्री जीवनात आजही रूढ आहे. विशेषतः नागपंचमी, वटसावित्री पोर्णिमा, संक्रांत, मंगळगौरी या सारख्या सण उत्सवाच्या प्रसंगी मराठी स्त्रीया या गाणी गातात.

निष्कर्ष :-

मराठी लोकगीतातील स्त्री गीते म्हणजे स्त्रियांनी जतन करून ठेवलेला अमूल्य खजिना आहे. स्त्री गीतांतून स्त्री जीवनाचे विविध पैलू सामाजिक जीवनाच्या पार्श्वभूमीने व्यक्त होतात. स्त्रीयांची ही गाणी वाडमयाच्या आस्वादाच्या दृष्टीने उत्कट भावानुभव देणारी आहेत. स्त्री गीतांचा सामाजिकदृष्ट्या अभ्यास होणे गरजेचे आहे. स्त्री गीते म्हणजे काव्यगंगा ही भावगंगा आपल्या दोन्ही तीरावर नांदत असलेल्या लोकजीवनाला आनंद देत देत अनेक वाटा वळणे घेत घेत नव्या जुन्यांचा स्विकार करीत प्राचीन काळापासून अखंडपणे वाहत आलेली आहे. मराठी मनाचे, मराठी जीवनाचे आणि मराठी लोक संस्कृतीचे विविधरंगी सुंदर चित्र आपल्याला मराठी लोक गीतांत पाहावयास मिळते. एक प्रकारचा जीवंतपणा, एक प्रकारचे चैतन्य या लोकगीतांतून प्रत्ययास येते.

ग्रंथसूची :-

- १) डॉ.दुर्गा भागवत लोकसाहित्याची रूपरेषा
- २) अनुसया लिमये, घाटावरील श्रमीकांची लोकगीते
- ३) तत्रैव
- ४) कमलाबाई देशपांडे अपौरुषेय वाडमय
- ५) डॉ.प्रभाक मांडे लोकसाहित्याचे स्वरूप
- ६) अनुसया लिमये, घाटावरील श्रमीकांची लोकगीते
- ७) लोकसाहित्य (संकल्पना स्वरूप) डॉ.व्यवहारे